

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 31.05.2021

Makale Kabul | Accepted: 19.10.2021

Atıf | Cite as: Hüseyin Kayhan, “Ahlatşah II. Sökmen ve Zamanı (1122-1185)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(2), Aralık 2021, s. 15-33.

AHLATŞAH II. SÖKMEN VE ZAMANI (1122-1185)

Hüseyin KAYHAN*

Öz

XII. yüzyıl Anadolu'sunun en önemli devlet adamlarından Ahlatşah II. Sökmen, Van Gölü havzasının Türkleşmesini ve devrin en zengin bölgelerinden birisi haline gelmesini sağlamıştır. Onun uyguladığı politikalar, bir taraftan Musul Atabeyliği ve Salâheddin Eyyübî gibi güneyden gelen güçlerin müdahaleleriyle sarsıntılar yaşayan doğu ve güney-doğu Anadolu'nun güvenliğini sağlamaya yönelik iken; diğer taraftan da Avrupa'dan Haçlılar, Kafkaslardan Gürcü Krallığı ve batıdan Bizans İmparatorluğu'nun bütün Anadolu'nun güvenliğini ortadan kaldırmaya yönelik saldırılarına karşı topyekün bir mücadeleyi esas almaktaydı. O, uzun süren hükümdarlığı döneminde ülkesini barış ve adaletle yaşatmaya çalışmış, Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan halkı ile iyi geçinmiş, onların çıkarlarını koruyarak, refahları için çalışmıştı. Onun zamanında Ahlat ekonomik ve sosyal yönden büyük bir değişim yaşamış, İslâm dünyasındaki metropollerden birisi haline gelmişti. 1185'te uzun bir hükümdarlıktan sonra öldüğünde, Türk göçleri ile dolmaya başlayan ve süratle Türkleşen XII. yüzyıl Anadolu'suna damgasını vurmuştu.

Anahtar Kelimeler: Ahlat, Artuklular, Gürcüler, Dânişmendliler, II. Sökmen.

THE REIGN OF AKHLATSHAH SOKMAN II (1122-1185)

Abstract

In XII century a significant state man of Anatolia Akhlatsah Sokman II enabled the Van Lake basin to become Turkish region and made this region part of the richest regions in that period. On the one hand, the policies which he implemented were aimed at ensuring the security of eastern and south-eastern Anatolia, which was turmoiled by the intervention of forces from the south such as Mosul Atabegs and Salah al-din Ayyubî; on the other hand, it was based on an all-out struggle against the attacks of the Crusaders from Europe, the Georgian Kingdom from the Caucasus and the Byzantine Empire from the west to destroy the security of all Anatolia. During his long reign, he

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Anabilim Dalı, hkayhan@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9036-3312

tried to keep his country stay in peace and justice, get along well with his people consisting of Muslims and Christians, and worked for their welfare by protecting their interests. During his time, Akhlat had a great economic and social change and became one of the metropolises in the Islamic world. After a long reign, he died in 1185, he left a mark in XII century's Anatolia which started to be filled with Turkish migrations and rapidly became Turkified.

Keywords: Akhlat, Artukids, Georgians, Danishmendids, Sokman II.

Giriş

Azerbaycan'da Merend şehrinin hâkimi Selçuklu meliki Kutbeddin İsmail'in memlûku olan Emîr Sökmen, efendisine nispetle el-Kutbî diye anılmaktaydı. Türk asıllı bu komutan 493/1099-1100'de halkının da desteği ile Ahlat'ı Mervânîlerin elinden alarak bir asır sürecek Sökmenli hâkimiyetinin temelini atmıştı.¹ Doğu Anadolu'da kurulan ve Van Gölü havzasına hâkim olan Sökmen ve onun soyundan gelenlerin yönettikleri bu devlete Ahlatşahlar, Ermenşahlar veya Sökmenoğulları denilmiştir. Devletin kurucusu Sökmen, Van Gölü havzasında güvenliği sağlamak için dağlık alanlarda yaşayan yağmacı ve saldırgan Ermeni çetelerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. O, feodal bir parçalanmaya doğru giden Büyük Selçuklular Devleti'nin durumundan istifade ederek hâkimiyet alanlarını batıda Diyarbakir'e, doğuda da Kafkaslara kadar genişletmişti. Uzun ve mücadeleli bir hayattan sonra 506/1112-13 yılında ölmüştü.² Onun ölümünden on yıl sonra ise yönetim torunu II. Sökmen'in eline geçmişti.

1. Sosyal Hayatından Kesitler: Ailesi, Devlet Adamları ve Halkla İlişkileri

II. Sökmen'in tahta nasıl geçtiği kaynaklarda belirtilmemekle birlikte sürecin öncesi ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Ebû'l-Fidâ'nın bilinmeyen bir kaynaktan aktardığı bilgiye göre, Sökmen el-Kutbî'nin oğlu İbrahim 521/1127-28 yılında ölmüş, yerine kardeşi Ahmed 10 aylık bir süre Ahlatşahlar ülkesini idare etmiş, onun ölümünden sonra yönetim anneleri (ارکمان = ترکمان) *Erkman?* = *Türkman?* kızı İnanç Hatun tarafından torunu altı yaşındaki Sökmen b. İbrahim adına yürütülmüştü.³ İnanç Hatun, ülkesini altı yıl boyunca torunu adına yönetmiş, sonunda devlet ricalinin ortak kararı ile idam edilmiş ve yönetim tek başına II. Sökmen'in eline geçmişti (528/1133-34).⁴ Usâme b. Munkiz'in verdiği bir bilgi bu anlatılanları onaylamaktadır. Buna göre, Sökmen el-Kutbî'nin 506/1112-1113 yılındaki ölümünden sonra Ahlatşahlar ülkesinin yönetimi eşi *Cihan Hatun* tarafından yürütülmüş, bu hatun 1134 yılında öldürüldüğü zamana kadar 22 yıl boyunca yönetimi elinde tutmuştu.⁵ Bu anlatılanlara göre, İbrahim ve Ahmed'in yönetimlerinin gerisinde anneleri İnanç (Cihan) Hatun'un olduğu ve 22 yıl süren bu döneme 1134'te devlet ricalinin son verdiği görülmektedir.

Onun ailevi ilişkileri hakkında kaynaklarda bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu bilgilere göre, bütün evliliklerde olduğu gibi onun evliliğinde de inişli-çıkışlı dönemler yaşanmıştır. O, eşi II. İzzeddin Saltuk'un kızı *Şâh Bânuvân*⁶ ile araları

¹ Ebû'l-Fidâ, *Târih*, Nşr. M. Dayyûb, Beyrut, 1997, II, s. 29.

² Ebû'l-Fidâ, II, 30.

³ Ebû'l-Fidâ, II, 62.

⁴ Ebû'l-Fidâ, II, 46.

⁵ Usâme b. Munkiz, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, Tah. A. el-Eşter, Beyrut 2003, s. 166-167.

⁶ Bu isim sadece İbnu'l-Adîm'de geçmektedir. Bkz. İbnu'l-Adîm, *Bugyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Çev. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara 1982, s. 186.

bozulunca karısı Ahlat'tan ayrılıp Hacca gitmek üzere yola çıkmış, yolunun üzerinde bulunan Hısn Keyfâ'da Artuklu Fahreddin Kara Arslan tarafından bir müddet misafir edilmişti. Karısıyla barışmak için veziri Bahaeddin Evs b. Ebû Muaz, Esîreddin Abbâd ve Erciş kadısı Alâmeddin b. Teber (Tapar)'den oluşan devlet ricalini Meyyâfârikîn'e gönderen II. Sökmen, eşinin Hısn Keyfâ'dan ayrılmasına izin verilmemesi istemiş, bunun için de Hüsameddin Temürtaş vasıtasıyla durumu Kara Arslan'a bildirmişti. Hatunla görüşen Ahlat heyeti onu kararından vazgeçirmiş ve birlikte Ahlat'a geri dönmüşlerdi (542/1147).⁷

O, ilerlemiş yaşına rağmen ölmeden az önce Atabeg Cihân Pehlivan'ın kızı ile başka bir evlilik yapmıştı.⁸ İsfahânî'nin ve İbnu'l-Esîr'in belirttiği üzere, bu evlilik siyasi amaçla yapılmış, Atabeg Cihan Pehlivan, Ahlatşahlar ülkesine göz diktiği ve ölümünden sonra orasını ele geçirmek istediği için kızını II. Sökmen ile evlendirmişti.⁹

Onun Zeynep Hatun adında bir kız kardeşi vardı. Bu hatun Artuklu Necmeddin Alpı ile evli idi. İleriki sayfalarda anlatılacağı üzere, bu kardeşi ile sevgi ve saygıya dayalı çok yakın bir ilişkisi vardı. Zeynep Hatun, 19 Temmuz 1171'de Mardin'de vefat etmiş ve burada inşa edilen bir türbede defnedilmişti.¹⁰

Kaynaklarda II. Sökmen'in özellikle vezirleri ile ilişkileri hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Bunlardan Bahaeddin Evs, 1149'da ölen kızı Safiyye Hatun'un mihrini almak için Amid'i kuşatan Husameddin Temürtaş ile şehrin yöneticisi Nisanoğlu Mueyyiduddin'in arasını bulmuş, şehrin Temürtaş'a tâbi olmasını sağlamıştı (1151).¹¹

519/1154 yılında Ahlat'ta bir olay olmuş, bunun üzerine vezir Bahaeddin, Sökmen'in hizmetinden ayrılarak şehirden kaçmış, aile fertlerinin çoğu hapsedilmiş, geri kalanlar da şehirden sürgün edilmişlerdi. Hoy'a gitmek için kaçtığı anlaşılan Bahaüddin Evs b. Mes'ud yolu üzerinde bir kalede Sökmen ailesine bağlı birisi tarafından yakalanıp Ahlat'a götürülmüş, şehrin doğusunda Zâtü'l-Cevz (Adilcevaz)'de hapsedilmişti. Hapisten çıkınca bir süre Siirt'te kalmış, sonra da Fahreddin Kara Arslan'ın yanına giderek onun yanında ikamet etmiş ve hacca gitmişti.¹²

II. Sökmen, 1175'te Gürcüler üzerine yapılan seferde diğer veziri Muvaffik b. Deşik ile bir komutanını elçi olarak Nahçıvan'a göndermiş, bunlar orada Sultan Arslanşah, Atabey İldeniz ve oğlu Pehlivan'ın yanında bir süre kalmışlardı. Vezir burada hastalanmış ve ölmüştü. Cenazesi Ahlat'a götürülmüş ve defnedilmişti. II. Sökmen buna çok üzülmüş ve günlerce yas tutmuştu. Vezirinin yerine oğlu Mecdeddin Muhammed'i tayin etmiş, kardeşi Şemseddin Ebû'l-Fadl'ı da Emîr-i Hâciblik görevi ile Ahlat sarayının yönetimine getirmişti.¹³

⁷ İbnu'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (Artuklular Kısım), Çev. A. Savran, Erzurum, 1992, s. 83.

⁸ İmâdeddin İsfahânî, *Sana'l-Berku's-Şâmî*, Nşr. R. Şeşen, Beyrut 1971, I, 223a-223b; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Ağırakça, A. Özeydin, İstanbul, 1987, XI, s. 406; İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Beni Eyyûb*, Nşr. C. eş-Şeyyâl, Kahire 1957, II, s. 168-172; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fi Târihi'l-A'yân*, Haydarabad 1951, I, s. 383-384; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, Nşr. İ. Abbas, Beyrut, (Tarihsiz), V, s. 206; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, II, s. 435-436; Abû'l-Farac, *Târihu Mutasaru'd-Duvel*, Nşr. A. Salhânî, Beyrut 1890, s. 382-383.

⁹ İmâdeddin İsfahânî, *Sana'l*, I, 222a; İbnu'l-Esîr, XI, s. 406.

¹⁰ İbnu'l-Ezrak, s. 163.

¹¹ İbnu'l-Ezrak, s. 95-96.

¹² İbnu'l-Ezrak, s. 115.

¹³ İbnu'l-Ezrak, s. 181-182.

Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan halkı ile iyi ilişkiler kuran II. Sökmen onların çıkarlarını koruyarak, refahları için çalışmıştı. O, ülkesini barış ve adaletle yaşatmaya çalışmış, Hıristiyanları sevmiş, ülkesini imar etmiş, bu yüzden de halkının hürmet ve minnetini kazanmıştı.¹⁴ Ahlat halkı onun uzun süreli ve istikrarlı yönetimi sırasında mutlu ve müreffeh bir hayat sürmüştü.

Halk, ölümünden çeyrek asır sonra bile II. Sökmen'in başarılı yönetimini aramıştı. İbnu'l-Esîr'in naklettiğine göre, Eyyübî hanedanından el-Meliku'l-Evhad Necmeddin b. el-Âdil, Ahlat'ı hâkimiyeti altına alıp buraya iyice yerleştikten sonra Malazgirt üzerine yürümüştü. Onun Ahlat'tan ayrılmasından sonra şehir halkı isyan ederek Eyyübî askerlerine saldırıp, buranın yöneticisini şehirden çıkarmışlar, el-Meliku'l-Evhad'ın askerlerini şehir kalesinde kuşatma altına almışlardı. Onlar Ahlatşah II. Sökmen'in lehine tezahüratta bulunup, adamlarının veya ona bağlı yöneticilerin gelip şehri teslim almalarını istemişlerdi.¹⁵

Hâkimiyetindeki Sasun bölgesinde yaşayan Ermeni halkı ile ilişkileri hakkında kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Dağlık alanlarda Türklerin kontrollerinden uzak bir şekilde yaşayan bu Ermeniler, Ahlatşahlar yönetimine karşı mücadele etmekteydiler. Nitekim, 533 yılının ilk ayları/1138 yılının son aylarında bu Ermeniler II. Sökmen'i esir almışlardı. Bunu nasıl gerçekleştirdikleri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, bu tarihte henüz 16 yaşında genç tecrübesiz bir delikanlı olduğu anlaşılan II. Sökmen'in – muhtemelen bir av eğlencesi sırasında – Ahlatşahlar'ın elinde esir tutulan liderleri Huveys'i kurtarmak amacıyla Ermeniler tarafından kaçırıldığı anlaşılmaktadır. O, birkaç aylık bir esaretten sonra Cemaziyelevvel 533/Ocak-Şubat 1139'da Artuklu Hüsameddin Temürtaş'ın aracılığıyla esir tutulan reisleri karşılığında serbest bırakılmıştı.¹⁶

TTAD 18

Artuklular ve Ahlatşahlar Sasun'daki Ermenilere karşı askeri operasyonlar da düzenlemekte idiler. Bunlardan birisi 1163 yılı Aralık ayının başında gerçekleşmişti. Bu tarihte Fenizâs kalesinin sahibi Nâsiru'd-devle Mahmud b. Tarhan ordusu ile Sasun'a girmiş, başta Arthova olmak üzere Ermenilerin yaşadıkları bütün yerleşim yerlerini yakıp-yıkılmış, halkını esir almış, ağır darbeler indirip bütün bölgeyi yağmalamıştı. Onun süvarileri bu saldırıları yaparken, piyadeleri de Müslümanların fetihlerinden beri hiç kimsenin giremediği Ermeni beldelerine saldırılar düzenlemişlerdi. Bu saldırıları durmaksızın devam etmiş, her hafta bölgeye baskınlar düzenlemişti.¹⁷

II. Sökmen, Sasun Ermenilerine karşı ilk karşılaşmasından ancak 37 yıl sonra harekete geçebilmişti. Artuklu Necmeddin Alpı, Sasun bölgesini beş yıl süren bir kuşatmaya tabi tutmuş, Ermeni kalelerini aç bırakmak suretiyle teslim olmaya zorlamıştı. Zor durumda kalan Ermeniler kurtulamayacaklarını anlayınca kalelerini Necmeddin Alpı'ya değil de II. Sökmen'e teslim etmişlerdi (1175).¹⁸ Ermenilerin

¹⁴ Vardan Vartabet, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Çev. H. D. Andreasyan, *TSD*, I, 1937, s. 201.

¹⁵ İbnu'l-Esîr, XII, s. 231-232.

¹⁶ İbnu'l-Ezrak, s. 60.

¹⁷ İbnu'l-Ezrak, s. 136; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980, s. 95. Bu komutan, Sasun'da Ermenilerle yaptığı savaştan sonra Meyyâfârikîn'e gelmiş ve 12 Safer 561/18 Aralık 1165'te kaldığı Yabancılar Konuk Evi'nde (Dâru'l-Acemiyye'de) ölünce Erzen yolu üzerinde bulunan Söğürd Kubbesi yanına defnedilmişti. Bkz. İbnu'l-Ezrak, s. 146.

¹⁸ Süryani Mihail, *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme), s. 236, 239; Abû'l-Farac, II, s. 418; Anonim Süryani Vekayinamesi, *Târîhu'r-Ruhâvî el-Mechul (1234)*, Süryaniceden çev. A. Abouna, Bağdad, 1986, s. 202; Nêrsês Chnorhali, *Lettresaux Armeniens*, çev. Mère Mariam Vanérian, (yayımlandığı yer ve yıl belirsiz),

dağlardaki bazı kaleleri ve köyleri Bahyan adlı bir reisin elinde idi. Bahyan, kalelerini elinde tutmak için mücadele etmiş ise de başarılı olamamış, sonunda Müslüman olmuştu.¹⁹

O, ülkesinde devşirme sistemini yürürlüğe koymuştu. O, Sasun'daki Hıristiyan Ermenilerin çocuklarını memlûk olarak almakta, saray mektebinde yetiştirmekte ve onlara ülkesinde önemli görevler vermekteydi. İşte bunlardan Kutluk adındaki memlûku, 1197 yılında Hezâr Dinârî'nin ölümünden sonra devletin başına geçmiş, fakat halk Sasun'lu bir Ermeni'nin kendilerine hükümdar olmasına çok sinirlenerek ayaklanmış ve onu öldürmüştü.²⁰

2. Beylikler ve Diğer Devletlerle İlişkileri

II. Sökmen, uzun süren hükümdarlığı döneminde Anadolu'daki beylikler, Irak Selçukluları, Azerbaycan Atabeyi İldeniz ve oğulları, Musul Atabeyi İmâdeddîn Zengi ve oğulları, Salâheddîn Eyyübî, Bizans Devleti ve Gürcü Krallığı ile siyasi ilişkiler kurmuştu. O, Ahlatşahlar Devleti'ni ekonomik ve siyasi açıdan güçlendirirken, aynı zamanda Anadolu, kuzey Irak ve kuzey Suriye'deki Türk hâkimiyetini pekiştirmek için çaba sarf etmişti. Saldırıları ile Doğu Anadolu'daki Türk varlığına kasteden Gürcü Krallığı, Türkleri Anadolu'dan atma ümitlerini koruyan Bizans Devleti ve Ortadoğu'daki Türk devletleri için tehdit oluşturan Salâheddîn Eyyübî'nin ilerlemesine karşı Doğu Anadolu Türk devletleri ile Musul Atabeyliği arasında ittifak kurarak ortak bir mücadele yürütme politikasını hayata geçirmeye çalışmıştı.

Onun, Doğu Anadolu Türk devletleri ile genelde akrabalık ilişkileri çerçevesinde dostluklar kurduğunu görülmektedir. Bu çerçevede o, kuzey komşusu II. İzzeddin Saltuk'un kızı Şâh Bânuvân ile evlenmişti.²¹ Ani şehri hâkimi Fahreddîn Şeddâd 1154 tarihinde İzzeddin Saltuk'un diğer kızıyla nişanlanmış, fakat bir süre sonra babası kararını değiştirerek kızını Erzen hâkimi ile evlendirmişti. Bu duruma öfkelenerek intikam almak isteyen Fahreddîn Şeddâd, Ani'yi koruyamayacak kadar güçsüz olduğunu ve gelip burayı para ile satın alması için İzzeddîn Saltuk'a teklifte bulunmuştu. İzzeddîn Saltuk bu cazip teklif karşısında harekete geçerek Ani'ye gitmek için harekete geçmiş iken bu sefer de Gürcü kralı Dimitri'ye haber göndererek onu şehrine davet etmiş, İzzeddin Saltuk'u kendisine sunacağını bildirmişti. Gürcü kralı gelişmelerden habersiz olan İzzeddin Saltuk'u ani bir saldırı ile bozguna uğratarak askerleri ile birlikte esir almıştı. Olay duyulduktan sonra içlerinde II. Sökmen'in de bulunduğu Türk beyleri araya girerek, Gürcü Kralı Dimitri'ye elçiler göndermek suretiyle 100 bin dinar kurtuluş akçesi karşılığında II. İzzeddin Saltuk'un serbest bırakılmasını sağlamışlardı. Ülkesine dönen II. Saltuk da askerlerinin serbest

17. Sökmenli devlet adamı Es'ad b. Ammar el-Halafî'nin bugün elimizde bulunmayan ancak İbnu'l-Adîm'in görerek naklettiği eserine göre, Sasun bölgesindeki Ermenilerin elindeki kaleler üç yıl süren mücadeleler ve kuşatmalardan sonra 10 Muharrem 570/11 Ağustos 1174'te II. Sökmen'e teslim edilmişti Bkz. İbnu'l-Adîm, *Bugye*, 185-186. Çağdaş Süryani Mihail ve eserini 1234'te yazan Urfalı anonim tarihçi bu tarihi 1175 olarak göstermektedirler. Burada bölgenin teslim sürecinin 1174 Ağustos ayında başladığını, ancak bazı kalelerin teslim olmalarının ancak 1175'te tamamlanmış olduğunu kabul etmek gerekir.

¹⁹ Anonim Süryani Vekayinamesi, s. 202.

²⁰ Ebû'l-Fidâ, II, s. 183; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 102-103.

²¹ İbnu'l-Ezrak, s. 83.

birakılması için yüklü bir kurtuluş akçesi vermek zorunda kalmış, bu da ekonomisinin bozulmasına sebep olmuştur.²²

O, Mardin Artukluları hükümdarı Necmeddîn Alpı ile de evlilikler yoluyla akrabalık kurmuştu. 1145'te Hüsameddin Temürtaş'ın oğlu Necmeddin Alpı, Sökmenoğlu Ahmed'in kızı ve Devletşah'ın anne bir kız kardeşi ve amcasının kızı olan adı kaynaklarda belirtilmeyen Hatun ile evlenmek için harekete geçmişti. Bunun üzerine Ahlatşahların ve Mardin Artuklularının ileri gelenleri Meyyâfârikîn'de bir araya gelmişler, alınan karar gereği 1146'da bir Ahlat heyeti gelini alarak Mardin'e götürmüşler, düğün ve nikâh merasimini burada yapmışlardı.²³

Hısn Keyfâ Artukluları ile de dostça ilişkiler yürütmekle birlikte bazen taraflar arasında çıkar çatışmalarından dolayı gerginlikler, hatta küçük çatışmalar da yaşanmıştı. Bu cümleden olarak, II. Sökmen ile Fahreddin Kara Arslan arasında sebebi bilinmeyen bir gerginlik yaşanmış, bunun üzerine Fahreddin Kara Arslan amcaoğlu Necmeddîn Alpı'yı yardıma çağırarak birlikte 27 Mayıs 1154 tarihinde II. Sökmen'in topraklarına sefer yapmayı kararlaştırmışlardı. Cebel Cûr bölgesinde bulunan Tuğtab denilen yere gelmişler ve Kara Arslan orayı yağmalamış, ordusuyla Malazgirt vilâyetinde günlerce kalmıştı. Nihayet araya giren Necmeddîn Alpı her iki Türk hükümdarı arasında uzlaşma sağlayarak anlaşmazlığı barış yoluyla çözmüştü.²⁴

Necmeddîn Alpı, Ocak-Şubat 1162 tarihinde hastalanınca durumundan endişe ederek kendisinden sonra yerine geçmesi için 3-4 yaşından beri dayısı II. Sökmen'in yanında Ahlat'ta bulunan 13 yaşındaki oğlu Kutbeddîn İlgâzi'yi getirmeleri amacıyla Şirbarik ve Habak adlı komutanlarının başkanlığında bir elçilik heyetini Ahlat'a yollamıştı. Tam bu sırada Necmeddîn Alpı'nın iyileştiğinin haberi gelince II. Sökmen yeğenini göndermekten vazgeçmiş ve Artuklu heyeti elleri boş geri dönmüşlerdi. Necmeddîn Alpı oğlunu göndermesi için başka elçiler de yollayarak ısrarcı olmuş ve sonunda II. Sökmen yeğenini göndermişti. 27 Ocak'ta Kutbeddîn İlgâzi Meyyâfârikîn'e geldiğinde sağlığına kavuşmuş olan babası ile karşılaşmış, Necmeddîn Alpı onu veliahdi ilân etmişti.²⁵

II. Sökmen'in Ortadoğu'daki güçlü Irak Selçukluları Devleti ile ilişkileri tâbîlik – metbuluk çerçevesinde şekillenmişti. Sultan Mesud, Irak Selçukluları'na karşı harekete geçerek onları Irak'tan atma planını yürürlüğe koyan Abbasî Halifesi Mustersid'i 10 Ramazan 529/24 Haziran 1135 tarihinde Hemedan civarında Dây Merk'te yenilgiye uğratarak esir aldıktan²⁶ sonra bir anda Ahlat üzerine sefer yapmış ve Ahlatşahlar ülkesini istila etmişti. Bu seferin yapılma sebebi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte II. Sökmen'in Selçuklu ordusuna direnemeyip geri çekilmiş, sonrasında ise sultanı teskin etmek için değerli hediyelerle huzuruna giderek kendisini affettirmişti. Buradaki problemi çözen Sultan Mesud, ülkesini II. Sökmen'e bırakarak ordusuyla Hemedan'a geri dönmüştü.²⁷

²² İbnu'l-Ezrak, s. 114 vd.

²³ İbnu'l-Ezrak, s. 78.

²⁴ İbnu'l-Ezrak, s. 112.

²⁵ İbnu'l-Ezrak, 129. Kutbeddîn İlgâzi 22 Mayıs 1149 tarihinde dünyaya gelmişti. Bkz. İbnu'l-Ezrak, s. 90.

²⁶ Bu savaş hk. bkz. H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 144-148.

²⁷ Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 166.

Irak Selçukluları ile ilişkilerde dikkati çeken bir başka gelişme de bu olaydan iki yıl sonra yaşanmıştı. Saltanat mücadelelerinde başarısızlığa uğrayan Melik Selçukşah, ağabeyi Sultan Mesud'un yanına giderek ondan af talebinde bulununca kardeşini affeden Mesud, Tebriz hâkimi Guzoğlu es-Silâhî'yi kendisine atabey tayin ederek iktâ ettiği Ahlat, Malazgird ve Erzen'e göndermişti (532/1137-38).²⁸ Selçukşah, yeni iktâ bölgesine giderek hâkim olmak istemiş ise de Ahlat'a sokulmamış, şehri bir müddet kuşatmasına rağmen başarılı olamayarak oradan ayrılmak zorunda kalmıştı.²⁹

Sultan Mesud'un 1152'de ölümünden sonra Bağdat ve Irak'taki Selçuklu hâkimiyetine son veren Abbasî Halifeliği, bununla da yetinmeyerek Ortadoğu'da en büyük güç haline gelmek için kıyasıya mücadele başlatmış, bu amaçla siyasi hedefleri için engel olarak gördükleri Irak Selçukluları Devleti'ni içten çökertmek amacıyla Selçuklu komutanları ve meliklerini isyan etmeleri için kışkırtmaya başlamışlardı. Bu politikanın uygulayıcılarından Abbasî veziri İbn Hubeyre, Merâğa atabeyinin yanında bulunan Selçuklu melikini tahta geçirmesi için Aksungur oğlu Arslanaba'yı harekete geçmeye teşvik etmişti. Halifenin vezirinin telkinleri neticesinde harekete geçen Arslanaba, Ahlatşah II. Sökmen'e elçiler göndererek, onu İldeniz'e karşı mücadeleye ikna etmişti. İldeniz, Emîr İnanç ile anlaşıp Arslanşah'ın saltanatını tanımaması sağladıktan sonra Arslanaba'ya elçi göndererek onu sultana itaate çağırılmıştı. Arslanaba bu çağrıya olumsuz cevap verince harekete geçen İldeniz, büyük oğlu Cihân Pehlivân komutasında 10 bin askerden oluşan bir orduyu Merâğa'ya göndermişti. Sökmen'in uçlarda, düşman sınırında olduğunu hatırlatarak bizzat yardıma gelememesine rağmen gönderdiği ordu ile daha da güçlenen Arslanaba, Cihân Pehlivân'ı bizzat karşılayarak Sepîd-rûd (Kızıl Özen) civarında ağır bir yenilgiye uğratmıştı (556/1161). Ordusu dağılan ve canını zor kurtarabilen Cihân Pehlivân, zorlukla Hemedân'a dönebilmişti.³⁰

Atabey İldeniz, üvey oğlu Arslanşah'ı Irak Selçukluları tahtına çıkardıktan sonra 562/1166-67'de Musul Atabeyi Kutbeddîn Mevdûd'a elçi göndererek, Musul'da Arslanşah adına hutbe okutmasını sağlamıştı.³¹ İldeniz bu isteğini doğu ve güneydoğu Anadolu'daki Türk beylerine de yapmış, buna olumlu cevaplar gelmiş ve içlerinde Ahlatşahlar'ın da bulunduğu Diyarbekir ile el-Cezîre'deki beylikler yeni sultanın adına hutbeler okutmuşlardı.³² Arslanşah'ın 1176 yılı başlarında zehirlenmek suretiyle öldürtülmesinden sonra küçük yaştaki oğlu II. Tuğrul Atabey Cihân Pehlivân tarafından Irak Selçukluları tahtına oturtulmuştu. Cihân Pehlivân, çevrede bulunan Türk beylerine ve meliklerine elçiler yollayarak, Saltukluların ülkesinde,³³ Musul ve ona tâbi olan

²⁸ Bundârî, 170-171; F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990, 71. İktâ bölgesine giden Selçukşah, yöre halkına çok kötü muamelelerde bulunmuş ve sonunda Bitlis ve Erzen hâkimi Husâmu'd-Devle Kurtî'ya yenilerek buradan uzaklaşmak zorunda kalmıştır. Bkz., Bundârî, a.g.y.; Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, Nşr. ve Çev. A. Sevim, Ankara 1988, s. 62.

²⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 60.

³⁰ İbnü'l-Esîr, XI, s. 221-222; Kesrevî-i Tebrîzî, *Şehr-i Yârân-i Gumnâm*, Tahran 1929, II, s. 123; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s. 252; F. Sümer, s. 72-73.

³¹ Huseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukkiye*, Çev. N. Lugal, Ankara 1943, s. 115.

³² Huseynî, s. 115.

³³ St. Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1877, III, s. 114; C. Alptekin, "Saltuklu sikkeleri", *AÜFEFAD*, 13 (1985), (Ayrı Basım), s. 295.

yerlerde,³⁴ Ahlatşahlar ülkesinde, Salgurluların elinde bulunan Fars'da, ve Huzistan'da Sultan II. Tuğrul'un adına hutbe okunmasını ve saltanatının tanınmasını sağlamıştı.³⁵

II. Sökmen, Musul atabeyi İmâdeddin Zengi ile oğullarını metbû tanımış, siyasi ilişkileri bu çerçevede gelişmişti. Ayrıca, iki hanedan arasında evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri kurulmuş, bu sayede siyasi ilişkilerin güçlendirilmişti. Bu cümleden olarak, İmâdeddin Zengi, 529/1134-35'te Sökmen el-Kutbî'nin kızı ile nişanlanmış, bu kız ile evlenmek isteyen Dilmaçoğlu Husameddin Kurti'yi de tehdit ederek onu böyle bir istekten vaz geçirmiş,³⁶ kendisi kısa sürede evliliği gerçekleştirmişti.³⁷ Akıllı bir kadın olan bu hatun, eşine siyasi faaliyetlerinde yardım etmekte, atabeylik görevinin gereği olarak yanlarında bulunan Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Mahmud'un iki oğlunu yetiştirerek, bunları saltanat için hazırlamıştı.³⁸

1137'de Bizans istilâsına karşı Zengi'ye yardıma koşan Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rabia Türk beylikleri içinde Ahlatşahlar da bulunmaktaydı.³⁹ II. Sökmen, böylece kuzey Suriye'deki Türk savunmasına yardım göndermişti.

Doğu ve güney-doğu Anadolu'daki Türk beyliklerine karşı saldırı politikası takip ederek onların ellerindeki toprakları ele geçirmek isteyen İmâdeddin Zengi, 538/1143-44'de Diyarbekir ve çevresinde başlattığı askeri faaliyetler sonucunda Muş'a yakın Tanza, Siirt ve Hizan şehirleri ile Ravk, Katlis, Natasa, Zulkarneyn ve o yöredeki isimi pek duyulmayan bazı kaleleri almıştı.⁴⁰ Zengi 1146'da ölünce, II. Sökmen harekete geçerek kendisinden alınmış olan Hizan, Maden, Ayrun ve diğer vilayetleri geri almıştı.⁴¹

Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud ile daha dostane bir ilişki kuran II. Sökmen, onun 1159 yılında Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos'un sefer düzenlediği Haleb'i savunmak için yardım çağrısına diğer Türk beylikleri ile birlikte katılmıştı.⁴²

Kral II. David'in gayretleriyle kendilerine katılan Kıpçaklarla güçlenen Gürcü Krallığı bütün XII. yüzyıl ve Moğol istilasına kadar süren yaklaşık bir buçuk asırlık zaman dilimi boyunca Kafkaslar, Doğu Anadolu ve Irak'ı Arab'daki Türkler için tehdit oluşturmuştu. Sonrasında, Kral III. Bagrat (1156-1184), İldeniz'in Irak'taki uzun süreli meşguliyetinden istifade edip, Doğu Anadolu'ya bir sefer yaparak Ahlatşah II. Sökmen'in elinde bulunan Kars ve civarındaki bazı yerleri ve Gence'yi ele geçirmişti (1161). Aynı yıl içerisinde müstahkem Ani üzerine de yürüyen kral, Şeddâdî hükümdarı II. Fadlun'a (1155-1161) karşı ayaklanma çıkartarak ele geçirdikleri şehri papazların elinden almıştı (Receb 556 /Haziran-Temmuz 1161).⁴³

³⁴ H. Pfeiler, N. İmre, "Sultan Rükneddin Tuğrul b. Arslan ve Seyfeddin Gâzi II'ye ait Mûsul baskısı bir dinar", *Belleten*, XXXV/138 (1971), s. 236-237.

³⁵ Huseynî, s. 120-121; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev., A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, Ankara 1960, II, s. 309.

³⁶ Usâme b. Munkiz, s. 166-167.

³⁷ İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, Dimâşk 1951-71, II, s. 254.

³⁸ Bundârî, s. 186.

³⁹ İbnu'l-Ezrak, s. 67.

⁴⁰ İbnu'l-Esîr, XI, s. 91.

⁴¹ İbnu'l-Ezrak, s. 82; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 93.

⁴² Anonim Süryani Vekayinamesi, s. 74.

⁴³ Anonim Gürcü Vekayi-namesi, Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), çev. H. Andreyan, Ankara, 2003, s. 343-345; İbnu'l-Ezrak, s. 127; İbnu'l-Esîr, XI, s. 228; Râvendî, II, s. 274; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H.

Atabey İldeniz, Gürcülerin yaptıkları bu saldırıyı haber aldıktan sonra gerekli tedbirleri almış, Gürcü kralına aralarındaki kozu silahla paylaşacaklarını bildirmiş, durumu bir mektupla Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Arslanşah'a arz etmişti. Bunun üzerine sultan, büyük bir ordu ile harekete geçmiş ve Nahcivan'da İldeniz'in ordusuyla buluşmuştu. Burada II. Sökmen, Merâğa atabeyi Arslanaba ve Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah da orduları ile sultana katılmışlardı.⁴⁴

Bunun üzerine geri adım atmak zorunda kalan Gürcü kralı, elçi yollayarak sultana tâbi olduğunu bildirip, barış talebinde bulunmuş ise de kabul edilmemişti. Kral Bagrat'ın Kıpçak ağırlıklı ordusu yenilgiye uğramış, bozgun halinde dağılmıştı (9 Şaban 558/13 Temmuz 1163). Gürcü ordusunun bütün ağırlıkları ve kralın servetleri ganimet olarak Türklerin eline geçmişti.⁴⁵

Bu yenilgiden on yıl sonra Rebiulevvel 570/Ekim 1174 tarihinde Gürcü Kralı büyük bir ordu ile sefere çıkarak tekrar Ani'yi ele geçirmişti.⁴⁶ Bunun üzerine harekete geçen İldeniz, Gürcüler karşısında yenilgiye uğramış ve geri dönerek Azerbaycan'da tekrar büyük bir ordu toplayıp Gürcülerin üzerine yürümüşü. Taraflar Evin Ovası'nda karşı karşıya gelmelerine rağmen birbirlerine saldırmaya cesaret edemedikleri için aralarında savaş olmamış ve Gürcü ordusu geri çekilmişti. Nahcivan'a dönen İldeniz, Gürcüler karşısında kesin bir netice alabilmek için hazırlıklar yapmış, başta II. Sökmen olmak üzere, Anadolu Türk beylerine elçiler göndererek Gürcüler üzerine yapacağı büyük sefer için ordularıyla birlikte yardıma gelmelerini istemişti.⁴⁷ Onun Türk beyleriyle vardığı mutabakat gereği, oğulları Cihân Pehlivân ve Kızıl Arslan komutasındaki birliklerle, II. Sökmen ve Diyarbakır Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed b. Kara Arslan'ın kuvvetleriyle, Beğdili Türkmenlerinden oluşan büyük bir ordu Nahcivan önlerinde toplanmışlardı (Muharrem 571/Temmuz-Ağustos 1175). Buradan hareketle Gürcistan'a girip Lori ve Domanis'i geçerek Ahalkelek ve Tiryâlis sahrası arasında bulunan müstahkem Akşehir'e gelmişler, burayı ve çevresindeki köyleri yağmalamışlardı. Türk ordusunun karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Gürcü kralı Giorgi, tehlike geçene kadar sık ormanlarla kaplı bölgelere çekilmeyi tercih etmişti. Karşılarında savaşacak ordu bulamayan Türkler geri dönmüşlerdi.⁴⁸ II. Sökmen ve diğer

D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 331; Vardan, s. 205; Abû'l-Farac, II, s. 398-399; Anili Kadı Burhaneddin, *Enîsu'l-Kulûb*, Kısmen Nşr. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları", *Bellekten*, VII/27, Temmuz, 1943, s. 466; Kesrevî-i Tebrizî, III, 70-71; Turan, *Doğu Anadolu*, 94; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 125.

⁴⁴ Step'annos Orbelean, II. Sökmen'in 40 bin kişilik bir ordu ile yardıma geldiğini yazarak Ahlatşahların askeri gücünü ortaya koymaktadır Bkz. *History of The State of Sisakan*, Eng. tr. R. Bedrosian, Long Branch, N. J., 2012-2015, s. 198.

⁴⁵ İbnu'l-Ezrak, s. 134; Huseynî, s. 110-114; İbnu'l-Esîr, XI, s. 234-235; Anonim Gürcü Vekayi-namesi, s. 345-351; Vardan Vartabet, s. 205-206; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. M. Keskin, İstanbul, 1995, XII, 444; Anili Samuel, *Extrait de la Chronographie de Samuel d'Ani, Recueil des Historiens des Croisades Documents Armeniens*, Paris, 1849, II, s. 464-465; Kırzioğlu, *Yukarı Kür*, s. 126; W. E. D. Allen, *A History of The Georgian People*, London 1932, s. 102.

⁴⁶ İbnu'l-Ezrak, s. 168 vd.; Vardan Vartabet, s. 208. Süryani Mihail Ani'nin Gürcülerin işgaline uğradığı tarihi 1175 olarak göstermektedir. Bkz. Süryani Mihail, *Vekayinâme*, s. 236.

⁴⁷ İbnu'l-Ezrak, s. 173; Kırzioğlu, *Yukarı Kür* s. 128.

⁴⁸ İbnu'l-Ezrak, s. 181; Râvendî, II, s. 284-285; Zâhîreddin Nişaburî, *Târih-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332, s. 81 vd.; Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, Ankara, 1960, s. 173-174; Hamdullah Mustevfî Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, Nşr. E. G. Browne, London, 1910, I, s. 473; M. H. Yınanç, "Arslanşah", *İA*, I, s. 614. Fars kaynaklarına göre, bu sefer 569/1173-1174 tarihinde yapılmıştı ve İldeniz ile Türk beyleri, Gürcü kralının ordusuyla Akşehir civarında karşılaşmış ve

Türk beyleri Rebiyulevvel ayının ilk on günü içerisinde (19-29 Eylül 1175) zafer şenlikleri ve kutlamaların yapıldığı Ahlat'a ulaşmışlardı.⁴⁹

Nureddin Mahmud'dan sonra Haçlılarla mücadelede onun yerini alan Salâheddin Eyyübî genişleme siyaseti izleyerek, kısa bir süre içerisinde hâkimiyetini Doğu Anadolu'ya kadar yaymayı başarmıştı. Bu durum ise, bölgedeki diğer iki büyük güç olan Irak Selçukluları Devleti ve Türkiye Selçukluları Devleti ile arasının açılmasına ve onlarla bölgede nüfuz mücadelesine girişmesine sebep olmuştu. Salâheddin, Nusaybin'i ele geçirdikten sonra Musul'a yönelmiş ve burayı kuşatmıştı (Receb 578/Kasım 1182). Musul Atabeyi İzzeddin Mesud, Salâheddin'e elçi göndererek onunla uzlaşma yolları aramışsa da başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Atabeg Cihân Pehlivan'a elçi göndererek durumu ona bildirmiş ve yardımını istemişti. Muhasara esnasında Halife Nâsir Lidînillah, Kızıl Arslan ve II. Sökmen'in gönderdiği elçiler, taraflar arasında uzlaşma sağlamak için çalışmışlarsa da başarı sağlayamamışlardı. Musul'un saldırılara rahatça karşı koyabilmesi üzerine şehri ele geçirmenin imkânsızlığını gören Salâheddin ordusu ile Sincar'a çekilmişti (Şaban 578/Aralık 1182).⁵⁰

Bu olaydan sonra gücünü daha da arttırarak kendileri için büyük bir tehlike haline gelen Salâheddin'e karşı II. Sökmen, Musul Atabeyi İzzeddin Mesud, Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin II. İlgâzi ile Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah arasında bir ittifak kurulmuştu. İzzeddin Mesud, Haleb'den gelen 1.700 Yörük Türkmeni ve diğer birliklerle harekete geçerek Mardin yakınlarında, Harzem'de II. Sökmen ve Devletşah ile birleşip karargâhlarını kurmuşlardı. Bu sırada Sincar'ı eline geçiren Salâheddin, Harrân'a çekilerek burada yorgun olan askerlerini dağıtmıştı. Kendisine karşı ittifak yapıldığını duyması üzerine Hama'da bulunan yeğeni Takiyeddin'e haber yollayarak, beş gün içerisinde yanına gelmesini sağlamıştı. Buradan Resulayn'a yönelince, onu takip edip etmeme konusunda birleşik kuvvetler aralarında anlaşmazlık çıkmış ve bunlar Kurban Bayramı arefesinde ordugâhlarını terk ederek, ülkelerine geri dönmüşlerdi (Zilhicce 578 başları/1183 Mart sonu-Nisan başı).⁵¹

Musul'u ele geçirip, Irak Selçukluları Devleti'nin tâbiyetinde bulunan Musul Atabegliği'ne son vermek kararında olan Salâheddin, bu amaçla şehri ikinci defa kuşattığı sırada II. Sökmen'in ölümü (9 Rebiulâhir 581/10 Temmuz 1185)⁵² haberi ve peşinden de bazı Ahlat emirlerinin kendisini davet eden mektupları gelince, buraya yönelmeye karar vermişti. O, durumu izah için halifeye gönderdiği mektubunda Doğu

yenilgiye uğratarak, bu şehri ele geçirdikten sonra Duvin şehrinin intikamını almak için burayı yakmışlardı.

⁴⁹ İbnu'l-Ezrak, s. 181.

⁵⁰ İmâdeddin İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, İstanbul 1979, V, s. 61-63; İbnu'l-Esir, XI, s. 384-387; İbn Vâsil, II, s. 120-123; Ebû'l-Farac, II, s. 429; İbn Kesîr, XII, s. 543; R. Şeşen, "İmâdeddin Kâtib el-İsfahânî'nin eserlerindeki Anadolu tarihiyle ilgili bahisler", *SAD*, III, s. 278-281; R. Şeşen, *Salâheddin Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 58-59. Kızıl Arslan, Salâheddin'e elçi olarak himâyesinde bulunan emirlerden Hasan Candar'ı yollamıştı. Burada taraflar arasında uzlaşma sağlayarak, Irak Selçukluları Devletine tâbi olan Musul'u Salâheddin'in elinden kurtarmayı amaçlamaktaydı.

⁵¹ İmâdeddin İsfahânî, *el-Berk*, V, s. 61-71; İbnu'l-Esir, XI, s. 388-389; İbn Vâsil, II, s. 132-134; Mihail, *Vakayiname*, s. 262; Abû'l-Farac, II, s. 430; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. F. Işıltan, Ankara 1987, II, 363; R. Şeşen, "İmâdeddin Kâtib..." s. 295-299. Mihail, ittifaka katılan Türk beyleri arasında Âmid hâkimi Cemâleddin Şemsu'l-Mulûk Mahmud b. İlalî'yı da sayar.

⁵² İmâdeddin İsfahânî, *Sana'l*, I, 222a; İbnu'l-Esir, XI, s. 406; Mihail, s. 270; R. Şeşen, "İmâdeddin Kâtib..." s. 334.

ve Güney-doğu Anadolu'daki siyasi durumu özetlemekte ve Selçuklu tehlikesinden bahsetmekteydi.⁵³

3. Bu Dönemde Ahlatşahların Ekonomik Gelişimi

Ahlat, II. Sökmen'in hükümdarlığı zamanında ekonomik ve sosyal yönden büyük bir değişim yaşamış, İslâm dünyasındaki metropollerden birisi haline gelmişti. Nitekim, Ebû'l-Fidâ, bu dönemde Ahlat'ın büyüklüğünün Dimaşk kadar olduğunu belirtmektedir.⁵⁴ II. Sökmen 10 Temmuz 1185 tarihinde vefat ettiği sırada Musul'u kuşatıp ele geçirmeğe çalışan Salâheddîn Eyyübî'nin komutanlarından bazıları Ahlat'ın çok büyük ve muazzam bir şehir olduğunu, hükümdarının ölmesi ve geride bir oğul bırakmaması sebebiyle de sahipsiz, korumasız olduğunu söyleyerek sultanı oraya yönlendirmişlerdi.⁵⁵ Keza, Harezmsah Celâleddin Mengüberti 1229'da Ahlat'ı kuşattığında zor durumda kalan şehir halkından 20 bin kişi bir günde şehri terk etmişti⁵⁶ ki, bu da şehrin büyüklüğünü ortaya koyması açısından önemli olsa gerektir. Abdullaîf el-Bağdadî'nin, akıl sağlığı bozuk olan el-Meliku'l-Evhad'ın 600/1203-1204'de Ahlat'ı aldığında şehir halkının önde gelen ailelerinden 18 bin kişiyi geceleri kendi huzurunda öldürttüğünü söylemesi⁵⁷ de şehrin demografik açıdan ne kadar kalabalık olduğunu ortaya koymaktadır.

İbn Havkal'ın eserinin III. Ahmed Kütüphanesi'nde bulunan, 479/1086 yılında Ali b. el-Hasan b. Bundar tarafından istinsah edilen ve daha sonra 1115-1182 yılları arsında zengin bir tüccar tarafından alınıp bazı ilaveler yapılan nüshasında, tüccarların uğrak yeri olan Ahlat'ın ticarethaneler ve büyük çarşılarla dolu olduğu, halkının çok zenginleştiği, varoşlarının eskisine göre çok daha fazla imar edilmiş olduğu belirtilmektedir.⁵⁸ Ocak-Şubat 1164'te Ahlat Çarşısı'nda yangın çıkmış, yaklaşık 70 dükkân ile bunlara komşu evler, buralarda bulunan mallar ve kumaşlar yok olmuşlardı.⁵⁹ XIII. yüzyılın ortalarında esrini yazmış olan İbn Sa'id el-Magribî, Ahlat'ı muhtemelen II. Sökmen zamanındaki durumuyla ortaya koymakta, zengin tüccarları, eğlendiren ve güldüren bahçeleri (lunapark) olan bir şehir olarak tanıtmaktadır.⁶⁰

Ahlat'ın ticari yönden gelişmişliğine bir kanıt da Anadolu'da ilk Âhî teşkilatlanmasının gerçekleştiği yer olması idi. el-Meliku'l-Evhad, Ahlat'a tekrar hâkim olduktan sonra kendisine muhalefet eden şehir halkından insanların bir kısmını öldürmüş, şehrin ileri gelenlerinden bir gurubu da esir alıp Meyyâfârikîn'e sürgün etmişti. Bu sürgün edilenler arasında Âhî gençler de vardı. Bunlar II. Sökmen'in ölümü ile ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak şehrin yönetimini ellerine geçirmişler, sonra aralarında anlaşmazlığa düştükleri için farklı guruplara ayrılarak birbirleriyle

⁵³ İmâdeddîn İsfahânî, *Sana'l*, I, 222a; R. Şeşen, "İmâdeddîn Kâtib..." 335.

⁵⁴ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, Çev. R. Şeşen, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul 2017, s. 315.

⁵⁵ İbnu'l-Esîr, XI, s. 406.

⁵⁶ Nesevî, *Sîretu's-Sultan Celâleddîn Mengüberti*, Nşr. H. A. Hamdî, Kahire 1953, s. 311.

⁵⁷ C. Cahen, "Abdallaîf al-Bağhdâdî, Portraitiste et Historien de Son Temps: Extraits Inédits de Ses Mémoires", *Bulletin d'études orientales*, T. 23 (1970), s. 112.

⁵⁸ İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, Çev. R. Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul 2014, s. 268.

⁵⁹ İbnu'l-Ezrak, s. 137.

⁶⁰ İbn Sa'id el-Magribî, *Kitâbu Bastu'l-Arz fi't-Tûl ve'l-Arz*, Tahkik: H. K. Hines, Tetuan 1958, s. 104.

hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdi. Bu da istilacı Eyyûbîlerin işini kolaylaştırmış ve şehrin onların eline geçerek mahvolmasına sebep olmuştu.⁶¹

Ebû'l-Fidâ, Ahlat'ı düz bir ovada kurulmuş bostanlarla kaplı, çevresinde ırmakların aktığı bir şehir olarak göstermektedir.⁶² Aynı zamanda meyveleri bol ve çeşitlidir. Van Gölü'nden avlanan balıklar (özellikle inci kefali) da oldukça ünlüdür.⁶³ Arasında Ahlat'ın da olduğu birçok yerlerde Reşideddin'in oğlu Pir Sultan'ın 300 feddan arazisi vardı⁶⁴ ki, bu da bölgenin tarımsal üretiminin zenginliğini ortaya koymaktadır.

Ahlat'ta kumaş üretiminin çok yaygın olduğunu görmekteyiz. Şehrin adıyla özdeşleşen bu yöreye ait Ahlatî kumaşlar oldukça meşhurdur. Nitekim Moğollar Ahlat'tan 1.000 tane elbise vergi almakta idiler.⁶⁵

Ahlat'ta günlük hayatta kullanılan birtakım metal ve mekanik eşyaların üretildiği, bu alanlarda sanayinin geliştiği anlaşılmaktadır. Nitekim, kilit yapımının çok yaygın ve ustalarının meşhur olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁶⁶

Ahlatlı tüccarların Karadeniz'de, muhtemelen Hazar Denizi'nde de gemilerle ticarî mallarını taşıdıkları anlaşılmaktadır. Nitekim, İbnu'l-Ezrak 526/1131 yılında Ahlat gemilerinin Konstantiniyye Denizi'nde (Karadeniz) battığını ve Ahlatlılardan bir gurubun boğulduğunu yazmaktadır.⁶⁷

Ahlatşahlar dönemindeki zenginliği ortaya koyan ve bu dönemi iktisadî yönden Moğol hâkimiyeti dönemi ile karşılaştıran Hamdullah Mustevfi Kazvîni, Ahlat bölgesinin Moğol hâkimiyetinden önce yıllık gelirinin 200 tümen (2 milyon) dinar olduğunu, kendi zamanında (1336) ise bunun 39 tümen (390 bin) dinara gerilediğini belirtmektedir.⁶⁸ Bu bilgiye bakarak aradan geçen zaman içerisinde Ahlatşahlar ülkesinin gelirlerinin % 80 azaldığını görmekteyiz.

Van Gölü havzasında eksik olmayan tabii afetler Ahlatşahlar ekonomisini olumsuz etkilemekteydi. Nitekim, 574/1178-79 yılında el-Cezire, Diyarbakır, Musul, Cibal, Ahlat ve bunlara komşu olan diğer yerlerde kuraklık ve peşinden de kıtlık ortaya çıkmıştı. Halk muhtelif yerlerde su aramış ise de bulamamış, yiyecek temini çok zorlaşmış, tahıllar başta olmak üzere, yiyecek maddeleri çok pahalılaşmıştı. Kıtlığı veba ve menenjit salgını takip etmiş, çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Bu durum 27 Mayıs 1180 tarihine kadar devam etmiş, bu tarihte yağmur yağmaya başlayınca durum düzelmişti.⁶⁹

⁶¹ İbnu'l-Esîr, XII, s. 231-232; Abû'l-Farac, II, s. 490-491; R. S. Humphreys, *From Saladin to The Mongols, The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, New York 1977, 129-130; Abû'l-Farac, bu Âhîlerin başında *Mangdabhkir = Mengü Bekir?* İsminde bir reislerinin bulunduğunu, bunun isyana elebaşılık ettiğini yazmaktadır.

⁶² Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, s. 315.

⁶³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tahkik F. A. el-Cundî, Beyrut 1990, II, s. 435-436.

⁶⁴ Reşideddin Fazlullah, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, Nşr. M. Şâfi, Lahor 1948, s. 231.

⁶⁵ Reşideddin Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 199.

⁶⁶ Zekeriyâ Kazvîni, s. 524.

⁶⁷ İbnu'l-Ezrak, s. 46.

⁶⁸ Hamdullah Mustevfi Kazvîni, 117. İlhanlılar döneminde Ahlat'ın şehir olarak geliri ise sadece 51.500 dinardı. Bkz. Hamdullah Mustevfi Kazvîni, agy.

⁶⁹ İbnu'l-Esîr, XI, s. 361; H. Kayhan, "Sökmenli Hâkimiyetinde Muş'un Tarihi Gelişimi", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Muş 2019, s. 139.

Ahlatşahların ikinci önemli şehri Muş idi. X. yüzyılın sonunda burada kentsel topluluklar yapısal bir dönüşüm yaşamışlar, buranın Türkler tarafından ilhak edilmesi sosyal ve kültürel yönden yeniden yapılanmayı hızlandırmıştı.⁷⁰

XII. yüzyılda Muş ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Kuzey-batıdan güney-doğuya uzanan yaklaşık 65 kilometrelik bir hat üstündeki verimli ovası bir tahıl ambarı olmasının yanında, her türlü meyve ve sebzelerin yetiştiği bir alandı.⁷¹ Reşîdeddîn Fazlullah, Gazan Han zamanında (1295-1304) vezirlik yaparken oğlu Mecdeddin'e yazdığı mektubunda, Bitlis'in köylerinden 5 bin men sirke,⁷² Vastan'dan 100 men üzüm,⁷³ 27 bin men nar,⁷⁴ Siirt'ten 3 bin men sumak,⁷⁵ 5 bin men incir,⁷⁶ Ahlat'tan 8 bin men elma⁷⁷ vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir.

İdrisî, Muş'un da içinde bulunduğu Ermeniyye'nin, çevresindeki ülkelere hayvanlar ve koyunlar sattığını belirtmektedir.⁷⁸ Bu hayvanların yünlerinden zili, halı, şalvar ipi üretilmekteydi.⁷⁹ Hayvanların derileri şehirde işleniyordu ve bu alanda önemli bir sektör haline gelmişti. Nitekim Reşîdeddîn Fazlullah, Siirt'ten bin tane sahtiyan (tabaklanmış deri) vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir.⁸⁰

Şehrin çevresindeki ormanlardan önemli gelir elde edilmekteydi. Nâsır-ı Husrev, XI. yüzyılın ortalarında geldiği Bitlis çevresinde bal ve ağaçlardan damıtılarak elde edilen katran üretiminin bol olduğundan ve diğer yerlere satıldığından bahsetmektedir.⁸¹ Şüphesiz buraya çok yakın olan Muş'ta da aynı üretim yapılmakta idi.

Marko Polo, Muş çevresinde kaliteli pamuk yetiştirildiğini, buna bağlı olarak gelişen dokuma sektörünün güzel pamuklu kumaşlar ürettiğini ve bunun birçok ülkede tanındığını bildirmektedir.⁸² Kumaş üretilmekte ve bunlardan yapılan giysiler çevredeki bölgelere satılmaktaydı.⁸³ Reşîdeddîn Fazlullah, Siirt'ten 10 bin arşın adi kirbas (keten veya pamuklu kumaş) vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir.⁸⁴

⁷⁰ T. W. Greenwood, "Social Change in Eleventh-Century Armenia: the evidence from Tarōn", *The Transformation of Byzantium: Social Change in Town and Country in the Eleventh Century*. Ed. James Howard-Johnston, Oxford University Press, 2016, s. 26.

⁷¹ R. G. Hovannisian, "Ermeni Pağış/Bitlis ve Daron/Muş", 9; R. H. Hewsen, "Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, s. 46; H. Kayhan, "Sökmenli Hâkimiyetinde..." s. 140.

⁷² Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 207.

⁷³ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 206.

⁷⁴ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 198.

⁷⁵ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 205.

⁷⁶ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 203.

⁷⁷ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 199.

⁷⁸ İdrisî, *Kitâbu Nuzhetu'l-Muşâtâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Kahire, 2002, II, s. 825.

⁷⁹ *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrîb*, Tah. Y. el-Hâdî, Kahire, 1999, s. 121.

⁸⁰ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 191.

⁸¹ Nâsır-ı Husrev, s. 10.

⁸² Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz), 24; H. Kayhan, agm, s. 141.

⁸³ İdrisî, II, s. 825.

⁸⁴ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 191.

Muş'un madenler açısından da zengin bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Çevresindeki dağlarda zengin altın ve demir yatakları bulunmaktaydı.⁸⁵

Malazgirt merkezde iki, Dirimpınar Köyü'nde bir han kalıntısı oldukça basit plan düzenlemeleri ve küçük boyutlarına rağmen ticarî hayatın canlılığını ve yol güzergâhını göstermesi açısından önemlidir.⁸⁶

Muş çevresinde yaşayan halk ticaretle ve el sanatları ile uğraşmaktaydı.⁸⁷ İslâm coğrafyacıları Muş'un da içinde bulunduğu Ermeniye bölgesinin tüccarlarının Trabzon'da toplanarak ticaret için Bizans şehirlerine gidip atlas, ince ipek kumaş ve Bizans şehirlerinde üretilen çeşitli kumaşları alarak buradan ülkelerine döndüklerini belirtmektedir.⁸⁸ Ya'kubî, Ermeniye'den gelen ticarî malların Dicle üzerinden gemilerle İslâm ülkelerine gönderildiğini yazar.⁸⁹ İbn Hurdazbih, Yahudi tüccarların Batı Avrupa'dan aldıkları malları gemilerle Akdeniz'i aşarak Antakya'ya getirdiklerini, buradan da Anadolu içinde kara yoluyla Fırat kıyılarına, muhtemelen Ermeniye bölgesine kervanlarla giderek, Fırat üzerindeki gemilerle Bağdad'a ulaştırdıklarını söylemektedir.⁹⁰

Sasun bölgesi, Sökmenlilerin başkenti Ahlat'a yaklaşık 180 km mesafede idi. Sökmenlilerin ticarî çıkarlarını korumak istemeleri sebebiyle burada yaşayan Ermenileri zararsız hale getirmek için değişik zamanlarda bölgeye uzun süreli seferler düzenlendiği anlaşıyor. Yukarıda da anlatıldığı üzere, 1163 yılı Aralık ayının başında Fenizâsâ kalesinin sahibi Nâsiru'd-devle Mahmud buraya saldırılar düzenlemişti. Bu saldırıların anlık olmadıkları ve durmaksızın devam ettiği görülmektedir.⁹¹

4. Ölümü ve Tarihi Şahsiyeti

II. Sökmen, 10 Temmuz 1185 tarihinde Sarthan Köyü'nde vefat etti. Geride erkek evlat bırakmadığı gibi, kendinden sonra beyliği idare edecek Sökmenli hanedanı üyesi de yoktu.⁹² Onun 515/1121-22'te doğduğu, küçük yaşta geçtiği tahtta uzun süre kaldığı için uzun bir ömür sürdüğü zannedilmiş, halbuki o 63-64 yaşında ölmüştü.

Eyyübî Melik Eşref 1208'de Ahlat'ı aldıktan sonra burada II. Sökmen'in kızı ile karşılaşmış ve onun güzelliği karşısında hayranlığını dile getirmişti.⁹³ Başka kızı veya kızları da var mıydı? Bu konuda kaynaklarda bilgi bulamadık. O, hanedanın hayattaki

⁸⁵ R. G. Hovannisian, "Ermeni Pağış/Bitlis ve Daron/Muş", 9; R. H. Hewsen, "Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul 2016, s. 46.

⁸⁶ B. Nuri Kılavuz, *Malazgirt*, s. 316 vd.

⁸⁷ Marko Polo, s. 24.

⁸⁸ İstâhrî, *Kitâbu Mesâlikü'l-Memâlik*, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1870, 188; İbn Havkal, 267 vd.; H. Kayhan, "Sökmenli Hâkimiyetinde..", 141.

⁸⁹ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1892, s. 237.

⁹⁰ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1889, s. 132.

⁹¹ İbnü'l-Ezrak, 136; Turan, *Doğu Anadolu*, 95; H. Kayhan, "Sökmenli Hâkimiyetinde..", s. 142.

⁹² İmâdeddîn İsfahânî, *Sana'l*, I, 222a; İbnü'l-Esîr, XI, s. 406; İbn Şeddâd, s. 117; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Nşr. Mahmûd Dayyûb, Beyrut 1997, II, s. 152; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravdateyn fi Ahbâru'd-Devleteyn*, Tahkik: İ. Şemseddin, Beyrut, 2002, III, s. 149; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zemân fi Târihi'l-Âyân (449-499)*, Tahkik M. E. Hinn, K. M. el-Hakkat, Beyrut, 2013, XXI, s. 304; Süryani Mihail, s. 270; Anonim Süryani Vekayinamesi (Arapça trc.), s. 246; Ani'li Samuel, *Extrait de la Chronographie de Samuel d'Ani, Recueil des Historiens des Croisades Documents Armeniens*, Paris 1849, s. 456.

⁹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 352.

tek erkek üyesi olmasına rağmen erkek çocuğu olmamıştı. Bu yüzden de Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı ile evli kız kardeşinin oğlu Kutbeddin'i oğlu gibi kabul etmişti. Kutbeddin 3-4 yaşından beri dayısı II. Sökmen'in ve eşinin yanında kalmaktaydı. Babası oğlunu Mardin'e göndermesi için birkaç defa girişimde bulunmuş ise de bu çocuğa duydukları derin sevgiden olsa gerek, onu bir türlü ailesinin yanına göndermemişlerdi. Necmeddin Alpı da akrabası II. Sökmen'e beslediği sevgi ve saygı sebebiyle oğlunu geri almak için ciddi bir teşebbüste bulunmamıştı.⁹⁴ Ancak Necmeddin Alpı hastalanınca II. Sökmen yeğeni Kutbeddin'i 7 Safer 557/27 Ocak 1162'de Mecyâfârikîn'e göndermişti. Kutbeddin iki gün orada kaldıktan sonra Mardin'e babasının yanına gitmişti.⁹⁵ II. Sökmen, Kutbeddin'in oğlunu da torunu gibi kabul etmiş ve onu da yanında büyütüp, yetiştirmeye çalışmıştı. Ama ne yazık ki bu çocuk uzun yaşamamış, birkaç yıl sonra ölmüştü. 16 Cemeziyelâhir 570/12 Ocak 1175 tarihinde Kutbeddin Meyyâfârikîn'de iken oğlunun ölüm haberini almış ve üç gün boyunca taziyede kalmıştı.⁹⁶

Çağdaş tarihçi Süryani Mihael, II. Sökmen'in iyi niyet sahibi ve yoksullara karşı merhametli bir insan olduğunu, Hristiyanlara ve onların kiliselerine büyük kolaylıklar sağladığını yazmaktadır.⁹⁷ Ermeni tarihçi Vardan Vartabet te Ahlatşah II. Sökmen'in ülkesini barış ve adaletle yaşatmaya çalıştığını, Hristiyanları sevdiğini, ülkesini imar ettiğini, bu yüzden de Hristiyan halkın hürmet ve minnettarlığını kazandığını belirtmektedir.⁹⁸ Müneccimbaşı ise, onun çevredeki Türk beylikleri nezdinde azametli olduğunu, ona saygı gösterildiğini söylemekte, onu akıllı, adaletli, ahlaklı, davranışları güzel bir hükümdar olarak vasıflandırmakta, halkının onu çok sevdiğini, hatta ölümünden sonra bile uzun süre onun adını andıklarını, cesur olduğunu, Gürcülerle mücadeleler ettiğini, bölgesindeki Kürtlerin kendisine itaat edip, saygı duyduklarını, halkından aldığı destekle çevresindeki hükümdarlara karşı güç kazandığını belirtmektedir.⁹⁹

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Anadolu Beyliklerinde de hatunlar devletin yönetiminde söz sahibi idiler. Bundan yola çıkarak, eşi Şâh Bânuvân, II. Sökmen'in en yakın yardımcısı gibi görünmektedir. Nitekim, Ahlat'ta yetişen Es'ad b. Ammar el-Halatî, bu hatunun hizmetinde devlet işlerini yönetmekle görevli bir bürokrat idi.¹⁰⁰ Bu hatun aynı zamanda Türk devlet anlayışının bir gereği olarak ülkesinde imar faaliyetlerinde de bulunmaktaydı. Bitlis geçidinde üzerine gelişi güzel ağaçlar atılmış olan eski köprünün kireç ve taşla yeniden yapılmasını emretmişti. Yine büyük harcamalar yaparak dokuz tane köprü inşa ettirmiş, ayrıca Mescid-i Üveys'ten Bitlis'e kadar ve Bitlis geçidinde bulunan bütün yolları yaptırmıştı. Bitlis'in alt tarafında benzeri görülmemiş bir çalışma sonunda bir geçit yolu yaptırmış; ayrıca geçidin altında, köprünün yanı başında, içinde yaklaşık 300 hayvanın yükleri ve sahipleriyle birlikte konaklayabileceği bir han inşa ettirmişti.¹⁰¹

⁹⁴ İbnu'l-Ezrak, s. 112.

⁹⁵ İbnu'l-Ezrak, s. 129.

⁹⁶ İbnu'l-Ezrak, s. 171.

⁹⁷ Süryani Mihael, s. 274.

⁹⁸ Vardan Vartabet, s. 201.

⁹⁹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Duvel*, Çev. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi II. Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, İzmir 2001, s. 219.

¹⁰⁰ İbnu'l-Adîm, *Bugye*, s. 186.

¹⁰¹ İbnu'l-Ezrak, s. 144.

II. Sökmen bilime ve bilim adamlarına önem vermişti. Onun zamanının önemli hekimi el-Muhezzeb Ali b. Ahmed b. Hebel, Muharrem 610/Mayıs-Haziran 1213'de Musul'da ölmüştü. Bu hekim, XII. asrın en tanınmış hekimi Yahudi asıllı tabip Ebû'l-Berekât'ın yanında Bağdat'ta yetişmiş, buradan da sırasıyla Musul'a, Azerbaycan'a ve Ahlat'a gitmişti. II. Sökmen'in hizmetinde çalışmış ve onu tedavi ederek büyük bir servet kazanmıştı. O, II. Sökmen'i tedavi ederken, hastalıklı bölgeden aldığı örneği, modern tıpta olduğu gibi biyopsi yapıyordu. Uyguladığı tedaviler başarısız olunca görevinden ayrılmış ve Musul'a geri dönmüştü. Muhaddeb, tıpla ilgili olarak "*el-Muhtar*" adlı 4 ciltlik oldukça tanınmış bir eser yazmıştı.¹⁰²

Hamdullah Mustevfi Kazvîni, Ahlat'ın hâkimiyetinin Küçük Ermenistan, Rum, Diyarbakir, Kürdistan, Azerbaycan ve Arran'a kadar ulaştığını söyleyerek devletin sınırlarını da ortaya koymaktadır.¹⁰³

Sonuç

1128'de babası İbrahim'in, peşinden de kısa bir süre tahtta kalan amcası Ahmed'in ölümünden sonra babaannesi İnanç (Cihan) Hatun'un vesayetinde 6 yaşında tahta geçen II. Sökmen, 1134'te babaannesinin Ahlatşah devlet adamları tarafından öldürtülmesi ile yönetimi 12 yaşında ele almış, öldüğü 1185 yılına kadar yarım asrı aşkın bir süre başarıyla yürütmüştü. O, Türk göçleri ile dolmaya başlayan ve süratle Türkleşen XII. yüzyıl Anadolu'suna damgasını vuran en önemli devlet adamlarından birisiydi. Azmi, kararlılığı, cesareti, yiğitliği, uyguladığı akılcı politikaları ile kendisinden hep bahsettirmişti. Ahlat'ı İslâm dünyasının en zengin ve büyük şehirlerinden birisi haline getirdiği gibi, Van Gölü havzasında yerleşen Türk hâkimiyetinin de sembolü olmuştu. Anadolu Türklüğünü tehdit eden Gürcü saldırıları, II. Haçlı Seferi, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un 1176'da Miryokefalon'da yenilgisi ile sonuçlanan seferinin defedilmesinde büyük katkıları oldu. O, diğer Türk beylikleri ile ittifaklar kurarak İmâdeddin Zengi'nin ve Salâheddîn Eyyûbî'nin Doğu Anadolu'yu ele geçirme politikalarına engel olmaya çalışmış ise de kendisindeki kararlılık diğer Türk hükümdarlarında olmadığı için bunda başarılı olamamıştı.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, 2 cild, Ankara 1987.
- Abû'l-Farac, *Târîhu Mutasaru'd-Duvel*, Nşr. A. Salhânî, Beyrut 1890.
- Allen, W. E. D., *A History of The Georgian People*, London 1932.
- Alptekin, C., "Saltuklu sikkeleri", *AÜFEFAD*, 13 (1985), (Ayrı Basım).
- Ani'li Samuel, *Extrait de la Chronographie de Samuel d'Ani, Recueil des Historiens des Croisades Documents Armeniens*, Paris 1849.
- Anili Kadı Burhaneddin, *Enîsu'l-Kulûb*, Kısmen Nşr. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları", *Belleten*, VII/27, Temmuz, 1943.
- Anonim Gürcü Vekayinamesi, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. H. Andreasyan, Ankara 2003.

¹⁰² İbnu'l-Esir, XII, 258; Abû'l-Farac, II, s. 492-493; A. Süheyl Ünver, *Tib Tarihi*, İstanbul 1943, s. 97.

¹⁰³ Hamdullah Mustevfi Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tehran, 1336, s. 117.

- Anonim Süryani Vekayinamesi, *Târîhu'r-Ruhâvî el-Mechul (1234)*, Süryaniceden çev. A. Abouna, Bağdad 1986.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, Nşr. ve Çev. A. Sevim, Ankara 1988.
- Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Cahen, C., "Abdallaṭîf al-Baghdâdî, Portraitiste et Historien de Son Temps: Extraits Inédits de Ses Mémoires", *Bulletin d'études orientales*, T. 23 (1970).
- Cuveynî, *Târîh-i Cihan Guşa*, Çev. Mürsel Öztürk, 3 cild, Ankara 1998.
- Çulpan, C., *Türk Taş Köprüleri: Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara 2002.
- Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravdateyn fî Ahbâru'd-Devleteyn*, Tahkik: İ. Şemseddin, 5 cild, Beyrut 2002.
- Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Nşr. Mahmûd Dayyûb, 2 cild, Beyrut 1997.
- _____, *Takvîmu'l-Buldân*, Çev. R. Şeşen, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul 2017.
- Greenwood, T. W., "Social Change in Eleventh-Century Armenia: the evidence from Tarôn", *The Transformation of Byzantium: Social Change in Town and Country in the Eleventh Century*. Ed. James Howard-Johnston, Oxford University Press, 2016.
- Hamdullah Mustevfî Kazvînî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tehran 1336.
- _____, *Târîh-i Güzîde*, Nşr. E. G. Browne, London 1910.
- Hewsen, R. H., "Pağeş/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul 2016.
- Hudûdu'l-'Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, Tah. Y. el-Hâdî, Kahire 1999.
- Humphreys, R. S., *From Saladin to The Mongols, The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, New York 1977.
- Huseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, Ankara 1943.
- İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, Nşr. İ. Abbas, 7 cild, Beyrut (Tarihsiz).
- İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, Çev. R. Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1889.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. M. Keskin, 15 cild, İstanbul 1995.
- İbn Sa'id el-Magribî, *Kitâbu Bastu'l-Arz fî't-Tûl ve'l-Arz*, Tahkik: H. K. Hines, Tetuan 1958.
- İbn Şeddâd, *en-Nâvadiru's-Sultaniyye*, Nşr. C. Şeyyâl, Kahire 1964-67.
- İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Beni Eyyûb*, Nşr. C. eş-Şeyyâl, 5 cild, Kahire 1957.

İbnu'l-Adîm, *Bugyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Çev. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara 1982.

_____, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, 3 cild, Dimaşk 1951-71.

İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Çev. A. Ağırakça, A. Özaydın, 12 cild, İstanbul 1987.

İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (*Artuklular Kısmı*), Çev. A. Savran, Erzurum 1992.

İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târîhi Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.

İdrîsî, *Kitâbu Nuzhetu'l-Muşâtâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, 2 cild, Kahire 2002.

İmâdeddîn İsfahânî, *Sana'l-Berku's-Şâmî*, Nşr. R. Şeşen, Beyrut 1971.

_____, *el-Berku's-Şâmî*, İstanbul 1979.

İstâhrî, *Kitâbu Mesâlikü'l-Memâlik*, Ed. M. J. de Goeje, Leiden 1870.

Karamağaralı, B., *Ahlat Mezartaşları*, Ankara 1992.

Kayhan, H., *Irak Selçukluları*, Konya 2001.

_____, "Sökmenli Hâkimiyetinde Muş'un Tarihi Gelişimi", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Muş 2019, s. 133-160.

Kesrevî-i Tebrîzî, *Şehr-i Yârân-i Gumnâm*, 3. cilt, Tahran 1929.

Kılavuz, B. Nuri, "Ortaçağ ve sonrası Muş ili yüzey araştırması, 2010-Varto", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, vol. 2, No.1, Mart, 2013.

_____, "Ortaçağ ve sonrası Muş ili yüzey araştırması, 2009-Bulanık", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, vol. 2, No.1, Mart, 2013.

_____, "Ortaçağ ve sonrası Muş ili yüzey araştırması, 2008-Malazgirt", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, vol. 2, No.1, Mart, 2013.

Kırzioğlu, F., *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992.

Köymen, M. A., "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, 13, Erzurum 1985.

Lane Poole, St., *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1877.

Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, 2 cild, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul (tarihsiz).

Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Duvel*, Çev. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi II. Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, İzmir 2001.

Nâsır-i Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, İstanbul 1994.

Nérsès Chnorhali, *Lettresaux Armeniens*, çev. Mère Mariam Vanérian, (yayınlandığı yer ve yıl belirsiz).

Nesevî, *Sîretu's-Sultan Celâleddîn Mengüberti*, Nşr. H. A. Hamdî, Kahire 1953.

Newby, P. H., *Saladin in his Time*, London, Boston 1983.

Pektaş, K., "Bitlis ve çevresinde ortaçağ ve sonrası incelemeleri (1999)", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, (22-26 Mayıs 2000 İzmir), Ankara 2001.

- Pfeiler, H., İmre, N., "Sultan Rükneddîn Tuğrul b. Arslan ve Seyfeddîn Gâzi II'ye ait Mûsul baskısı bir dinar", *Bellekten*, XXXV/138 (1971).
- Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev., A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, 2 cild, Ankara 1960.
- Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, Ankara 1960.
- _____, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, Nşr. M. Şâfi, Lahor 1948.
- Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. F. Işıltan, 3 cild, Ankara 1987.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zemân fi Târîhi'l-Âyân (449-499)*, Tahkik M. E. Hinn, K. M. el-Hakkat, Beyrut 2013.
- _____, *Mir'atu'z-Zeman fi Târîhi'l-A'yân*, 2 cild, Haydarabad 1951.
- Sönmez, Z., *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1995.
- Step'annos Orbelean, *History of The State of Sisakan*, Eng. tr. R. Bedrosian, Long Branch, N. J., 2012-2015.
- Sümer, F., *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.
- Süryani Mihail, *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme).
- Şeşen, R., "İmâdeddîn Kâtib el-İsfehânî'nin eserlerindeki Anadolu tarihiyle ilgili bahisler", *SAD*, III. Ankara 1971, s. 249-369.
- Şeşen, R., *Salâheddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983.
- Tunç, G., *Taş Köprülerimiz*, Ankara 1978.
- Turan, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Usâme B. Munkiz, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, Tah. A. el-Eşter, Beyrut 2003.
- Ünver, A. Süheyl, *Tıb Tarihi*, İstanbul 1943.
- Vardan Vartabet, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Çev. H. D. Andreasyan, *TSD*, I, 1937, s. 153-257.
- Venedikli Bir Tüccar'ın Seyahatnâmesi, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, Çev. T. Gündüz, İstanbul 2007.
- Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1892.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tahkik F. A. el-Cundî, 5 cild, Beyrut 1990.
- Yınanç, M. H., "Arslanşah", *İA*, I, 614.
- Zâhîreddin Nişaburî, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran 1332.
- Zekeriyyâ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İ'bâd*, Beyrut (tarihsiz).

